

**การเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษา
ในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน***
**THE ENHANCEMENT OF EDUCATION LEADERS IN INTEGRATING
THE LEARNING PROCESS BETWEEN SCHOOL AND COMMUNITY**

โกมล จันทวงษ์**
สมหมาย แจ่มกระจ่าง***

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยและพัฒนา มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบ 2) ศึกษาแนวทางการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษาในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน พื้นที่ศึกษาประกอบด้วย ชุมชนต้นแบบ 2 ชุมชน คือ ชุมชนบ้านหนองผูกเตา และชุมชนบ้านกิโลสาม อำเภอเมืองสระแก้ว จังหวัดสระแก้ว ซึ่งมีคุณสมบัติเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ของกองทุนชุมชนภาคตะวันออก ที่มีผู้นำทางการศึกษาทำงานร่วมกับชุมชน และชุมชนที่ปฏิบัติการ 3 ชุมชน คือ ชุมชนบ้านหัวกุญแจ ชุมชนบ้านแก่งสี่เหลี่ยม และชุมชนบ้านท่าช้าง อำเภอเมืองสระแก้ว จังหวัดสระแก้ว เป็นชุมชนที่ผู้นำทางการศึกษาอาศัยอยู่หรือปฏิบัติงานในสถานศึกษาซึ่งตั้งอยู่ในชุมชน มีความ-

สัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน สนใจกิจกรรมของชุมชน และสมัครใจเข้าร่วมปฏิบัติการ จำนวน 7 คน สนใจกิจกรรมของชุมชนและสมัครใจเข้าร่วมปฏิบัติการจำนวน 7 คน กระบวนการวิจัยดำเนินการ ระหว่างเดือนมีนาคม พ.ศ. 2551 ถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2553 ผลการวิจัย พบว่า

1. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบ ได้แก่ การจัดการความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน การเรียนรู้ร่วมกัน และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ตั้งแต่ระดับบุคคล ชุมชนและเครือข่าย โดยมีพื้นที่สาธารณะแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน

2. แนวทางการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษาในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน มีดังนี้

2.1 ค้นหาผู้นำทางการศึกษาที่อาศัยอยู่หรือปฏิบัติงานในสถานศึกษาซึ่งตั้งอยู่ในชุมชน

* คณาจารย์สาขาวิชาการศึกษาและการพัฒนาสังคม คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

** นิสิตหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษาและการพัฒนาสังคม

คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

*** รองศาสตราจารย์ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

มีความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน สนใจกิจกรรมของชุมชน และสนใจเข้าร่วมปฏิบัติการ

2.2 ผู้นำทางการศึกษาต้องเรียนรู้เกี่ยวกับชุมชน คือ ชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้ที่ประสบความสำเร็จเป็นต้นแบบ ดูงานและเข้าร่วมกิจกรรมชุมชนที่สนใจ แนวคิดกระบวนการเรียนรู้ ทักษะกระบวนการเรียนรู้ ประเมินศักยภาพชุมชนและตนเอง แนวคิดและแนวปฏิบัติในกระบวนการเรียนรู้ และวางแผนการดำเนินกิจกรรมกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับผู้เกี่ยวข้อง

2.3 ผู้นำทางการศึกษาต้องปฏิบัติการในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชน คือ เตรียมชุมชน ศึกษาข้อมูลพื้นฐานชุมชน ขอนกลับข้อมูลและค้นหาความต้องการ ดำเนินกิจกรรมแบบมีส่วนร่วม ประเมินกิจกรรมโดยสาธารณะแบบเสริมพลังและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ปรับปรุงและพัฒนากิจกรรมโดยผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง และแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกับชุมชนต้นแบบและชุมชนที่ปฏิบัติการเป็นเครือข่ายเรียนรู้ร่วมกัน

3. ผลการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษาในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน มีดังนี้

3.1 ผู้นำทางการศึกษามีความสามารถในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน คือ มีความรู้เกี่ยวกับข้อมูลพื้นฐานชุมชน กระบวนการเรียนรู้ การจัดการความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน มีทักษะกระบวนการเรียนรู้ คำนึงการเรียนรู้ร่วมกัน และการสร้างพลังชุมชน และมีจิตสำนึกสาธารณะ คำนึงใจเชิงวิพากษ์ และจิตสำนึกส่วนรวม

3.2 ชุมชนที่ปฏิบัติการมีความสามารถในการจัดการความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน

การเรียนรู้ร่วมกัน และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ตั้งแต่ระดับบุคคล ชุมชนและเครือข่าย และกิจกรรมมีแนวโน้มดำเนินต่อไป

Abstract

This study was a development research that aimed to study: 1) the learning process of the model community, 2) the guidelines for enhancement the education leaders to integrate the learning process between schools and communities. The study area was located at 2 model communities, Bannongpooktaew and Bankilosam in Sa Kaeo district, Sa Kaeo province. The chosen communities have been qualified to be the learning centers for Social Investment Foundation (SIF) in the Eastern region. The research assigned 7 education leaders working with the people in 3 communities: Banhuakunjae, Bankang-sisiad and Banthachang in Sa Kaeo district. Moreover, the 7 education leaders had to work or to live in the communities. The education leaders had good relationship with the communities, having interests and willing to work for the study. The research was performed during March 2008 - February 2010

The results came out as follows:

1. The learning process of the model communities consisted of knowledge management, local wisdom, co-learning and knowledge exchange among 3 levels, personal, community and network. The public area was using as a core learning center to share and exchange knowledge.

2. The guidelines for enhancement education leaders to integrate the learning process between schools and communities dealt with the following steps:

2.1 Seek for the education leaders who work or live in the communities who had good relationship with the communities, having interests and willing to work with people in the communities.

2.2 Education leaders had to know about the success of the model communities, taking study tour to the interested community, learning about concept of the learning process, learning process skills, community and self assessments, working concept, learning process guidelines including activities planning with related persons.

2.3 Education leaders had to perform as a core learning activities between schools and communities. For example, community readiness, basic data, feedback data, needs identification, participation activities, activities assessment by using enhancement and learning exchange, improve and develop activities to exchange learning with model communities. The model communities and the study communities used a network working approach.

3. The results of the learning process enhancement found that:

3.1 Education leaders were capable to handle the learning process between schools and communities in various aspect such as having

knowledge about communities: basic data, learning process, knowledge management, local wisdom, learning process skills, co-learning, community empowerment including public mind.

3.2 The study communities had gained knowledge management skills, community wisdom, c-learning and learning exchange at different levels such as personal, community and network. Moreover, the performed activities had a tendency to on.

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ประเทศไทยมีการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา หลายฝ่ายของใจว่า เศรษฐกิจมีการขยายตัวดี แต่สังคมมีปัญหา การพัฒนาไม่ยั่งยืน คนยากจนไม่หมดไปกลับเพิ่มขึ้น มีปัญหาด้านประสิทธิภาพของทรัพยากรมนุษย์และเน้นการขยายตัวทางเศรษฐกิจแต่ไม่ได้รู้เรื่องความเหลื่อมล้ำในการครอบครองทรัพยากร (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2549, หน้า 4) ประชาชนในชุมชนขาดความรู้ที่เหมาะสม ยกไร่และเจ็บป่วยจำนวนมาก ถึงแม้สังคมไทยจะปรับตัวเข้าสู่ยุคของการเปลี่ยนแปลงจากชนบทสู่เมืองอย่างต่อเนื่อง แต่มีลักษณะแยกส่วน การผลิตอาศัยฐานทรัพยากรมากกว่าองค์ความรู้ (แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10, หน้า 17-39) ประเทศไทยจะเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สังคมยุคใหม่อย่างไร จะ “ลุก” ขึ้นมาเป็นตนเอง และ “รุก” ก้าวไปข้างหน้าอย่างไร ในสภาวะการณ์แห่งเอเชียในศตวรรษที่ 21 เมื่อระบบการศึกษาแยกจากวิถีชีวิตไปเอาวิชาการเป็นตัวตั้ง (เสน่ห์ จามริก, 2547, หน้า 3)

การศึกษาเป็นรากฐานสำคัญในการพัฒนา

ประเทศ เป็นเครื่องมือที่สำคัญในการพัฒนาคน ให้มีคุณภาพ คือมีคุณธรรม มีความรู้และมีคุณลักษณะ ที่เอื้อต่อการพัฒนา การปฏิรูปการศึกษาที่ถูกทาง และเอาจริงจะทำให้คนมีคุณภาพ อนาคตการศึกษา ต้องเปลี่ยนแปลงกระบวนการคิดใหม่ คือ สร้าง จิตสำนึกใหม่ ได้แก่ จิตสำนึกและคุณค่า การจัดการ และยุทธศาสตร์ (ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม, 2547, หน้า 17) แต่สถานะการศึกษาไทยในปัจจุบัน พบว่า รากเหง้าของปัญหา คือ การที่รัฐบาลเน้นการพัฒนา เศรษฐกิจ ดึงการศึกษาออกจากชุมชน โดยมอง ไม่เห็นการณ์ไกลว่าปัญหาทางสังคม วัฒนธรรมมี ความสำคัญพอ ๆ กับปัญหาทางเศรษฐกิจ ทำให้ คุณภาพชีวิตสิ่งที่สำคัญถูกมองข้าม (วิทยากร เชียงกูล, 2549, หน้า 139-140) คนส่วนใหญ่รับรู้ เรื่องการศึกษา คือ ระบบการเรียนในโรงเรียนที่ ไม่มีความสัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิต วิถีคิดใน สังคม วัฒนธรรม การเมือง และชุมชนท้องถิ่น โรงเรียนกลายมาเป็นสิ่งแปลกแยกในชุมชนมากขึ้น กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนผ่านสถาบันต่าง ๆ ถูกลดบทบาทลง ผลคือชุมชนไม่สามารถดำรง ความเป็นชุมชนไว้ได้ เพราะไม่มีกลไกในการดึง ทรัพยากร หรือแนวทางในการพัฒนาชุมชนของตน ที่สอดคล้องกับสภาพพื้นฐานได้ และก่อให้เกิด การล่มสลายของชุมชนในที่สุด (อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทย์พงศ์, 2540, หน้า 3) การให้ ความรู้คนทั้งสังคมจะช่วยให้ประชาชนส่วนใหญ่ มีโอกาสได้เรียนรู้ทักษะชีวิต ทักษะการทำมาหา เลี้ยงชีพ มีความรู้ที่เหมาะสม และมีจิตสำนึกเพื่อ ส่วนรวม เป็นเงื่อนไขที่สำคัญที่สุดที่จะทำให้ ประชาชนมีสติปัญญาพอที่จะหาทางแก้ปัญหา เศรษฐกิจที่ไม่สมดุลและไม่เป็นธรรมเพื่อก้าวไปสู่ แนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจแบบยั่งยืนต่อไป

(วิทยากร เชียงกูล, 2549, หน้า ๙) ซึ่งการเรียนรู้ และการทำงานร่วมกันของชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญ ต่อความเข้มแข็งของชุมชน หน่วยงานภาครัฐและ หน่วยงานภายนอกรวมถึงโรงเรียนและสถานศึกษา ต้องเข้ามาเสริมสร้างเครือข่ายและกระบวนการ เรียนรู้ และโรงเรียนต้องทบทวนโลกทัศน์ของตน ให้มีความตระหนัก เข้าใจ และเคารพในวิถีชุมชน เพื่อเข้าไปร่วมในกระบวนการอย่างสร้างสรรค์ (อมรวิชช์ นาครทรรพ และคณะ, 2551 หน้า 51)

ข้อบังคับของคุรุสภาหมวดมาตรฐาน การปฏิบัติงาน (สวัสดิการสำนักงานเลขาธิการ คุรุสภา 2552, หน้า 75-76) กำหนดให้ผู้นำทาง การศึกษา ต้องร่วมมือกับผู้อื่นในสถานศึกษา ชุมชน และหน่วยงานอื่นอย่างสร้างสรรค์ สร้างโอกาสให้ เกิดเรียนรู้ และการพัฒนาได้ทุกสถานการณ์ เป็น ผู้นำและสร้างผู้นำ และพระราชบัญญัติการศึกษา แห่งชาติพุทธศักราช 2542 มาตรา 29 (สำนักงาน คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2545) กำหนด ให้สถานศึกษาร่วมกับบุคคล องค์กรและสถาบัน ส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชน โดยจัดกระบวนการ เรียนรู้ภายในชุมชน เพื่อให้ชุมชนมีการจัดการ ศึกษา อบรม มีการแสวงหาความรู้ ข้อมูล ข่าวสาร และรู้จักเลือกสรรภูมิปัญญาและความต้องการ ทั้งหาวิธีการสนับสนุนให้มีการแลกเปลี่ยนประสพ- การณ์การพัฒนาระหว่างชุมชน แต่ปรากฏว่าร่าง ข้อเสนอการปฏิรูปการศึกษาในทศวรรษที่สอง พ.ศ. 2552-2561 (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2552, หน้า 6-9) ได้สรุปไว้ว่า การศึกษาที่ผ่านมา ขาดระบบการพัฒนาผู้นำทางการศึกษาที่มีประสิทธิภาพและต่อเนื่อง ทำให้ครูไม่ได้รับการพัฒนาอย่าง เป็นระบบและเพียงพอ และจากการวิจัย พบว่า ผู้นำทางการศึกษามีปัญหาการบริหารชุมชนสัมพันธ์

คือ ขาดการเข้าร่วมกิจกรรมในชุมชน ขาดการให้บริการข้อมูลข่าวสารแก่ชุมชน ขาดการร่วมมืออย่างจริงจัง และขาดการสนับสนุนจากชุมชน การติดต่อสื่อสารเป็นการสื่อสารทางเดียวไม่มีข้อมูลย้อนกลับ การบริหารงานยังไม่สนองความต้องการของชุมชนเท่าที่ควร ซึ่งสัญญาณอันตรายและความเสื่อมของชุมชน คือ โรงเรียนขาดการจัดการความรู้และภูมิปัญญาของท้องถิ่น ขาดการมีส่วนร่วมในประเพณีของชุมชน และถึงแม้มีความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน แต่ขาดกระบวนการทัศนในการทำหลักสูตรท้องถิ่น (อมรวิรัช นาคทรัพย์ และคณะ, 2551, หน้า 82-84) จะมีวิธีการอย่างไรทำให้ผู้นำทางการศึกษามีความรู้เกี่ยวกับชุมชน จึงได้ศึกษาวิจัย การเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษาในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนขึ้น

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบ
2. เพื่อศึกษาแนวทางการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษาในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน

กรอบแนวคิดในการวิจัย

คำถามเพื่อการวิจัย

1. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบเป็นอย่างไร
2. แนวทางการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษาในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนเป็นอย่างไร
3. ผลการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษาในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนเป็นอย่างไร

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

1. ผู้นำทางการศึกษาสามารถบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน
2. ชุมชนได้เรียนรู้การจัดการความรู้และภูมิปัญญาของตน
3. ได้แนวทางกำหนดทิศทางและนโยบายการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษาให้มีมาตรฐานตามวิชาชีพ การปฏิบัติงาน และสอดคล้องตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 เพิ่มขึ้น
4. ได้แนวทางที่องค์กรภาครัฐและภาคเอกชน นำไปใช้เสริมสร้างบุคลากรในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชน

ขอบเขตของการวิจัย

1. ขอบเขตด้านพื้นที่ ได้แก่ ชุมชนต้นแบบ คือ ชุมชนที่เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีผู้นำทางการศึกษาทำงานร่วมกับชุมชน และชุมชนปฏิบัติการ คือชุมชนที่มีผู้นำทางการศึกษาสมัครเข้าร่วมปฏิบัติการอาศัยอยู่หรือปฏิบัติงานอยู่ในสถานศึกษาที่ตั้งอยู่ในชุมชน

2. ขอบเขตด้านเนื้อหาแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ

2.1 ความรู้เกี่ยวกับชุมชน ได้แก่ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบ ศูนย์การเรียนรู้วัฒนธรรมและวิถีชุมชนบ้านหนองผูกเตา แนวคิด ทฤษฎีกระบวนการเรียนรู้ ทักษะกระบวนการเรียนรู้ ประเมินศักยภาพชุมชนและตนเองร่วมกัน แนวคิด และแนวปฏิบัติในกระบวนการเรียนรู้ชุมชนร่วมกัน การวางแผนดำเนินกิจกรรมและปฏิทินการปฏิบัติงานร่วมกัน

2.2 การปฏิบัติการร่วมกับชุมชน ได้แก่ การเตรียมชุมชน การศึกษาข้อมูลพื้นฐานชุมชน การย้อนกลับข้อมูลและค้นหาความต้องการ การดำเนินกิจกรรม การประเมินกิจกรรม การปรับปรุงและพัฒนากิจกรรม การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชุมชนต้นแบบกับชุมชนที่ปฏิบัติการ

3. ขอบเขตด้านเวลา กระบวนการวิจัย ดำเนินการ ระหว่างเดือนมีนาคม พ.ศ. 2551 ถึง เดือนกุมภาพันธ์ พุทธศักราช 2553

นิยามศัพท์เฉพาะ

1. ผู้นำทางการศึกษา หมายถึง ครู หรือผู้บริหารสถานศึกษา สังกัดกระทรวงศึกษาธิการ ที่อาศัยอยู่หรือปฏิบัติหน้าที่ในสถานศึกษาที่ตั้งอยู่ในชุมชน

2. การเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษา หมายถึง กระบวนการที่ทำให้ผู้นำทางการศึกษาเปลี่ยนพฤติกรรม สามารถนำความรู้ที่เกิดจากการเรียนรู้ การได้รับประสบการณ์หรือการฝึกหัดของแต่ละบุคคล หรือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการปรับตัวเอง หรือการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและถ่ายทอดให้บุคคล กลุ่ม องค์กร หรือชุมชนได้รับรู้ เห็นคุณค่า มีความรู้ความเข้าใจ และปรับเปลี่ยนพฤติกรรม

3. กระบวนการเรียนรู้ หมายถึง กระบวนการวิธีการหรือกิจกรรมที่ทำให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ และปรับเปลี่ยนพฤติกรรม

4. การบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน หมายถึง กิจกรรม หรือโครงการในหลายลักษณะที่พัฒนาขึ้นระหว่างโรงเรียนกับชุมชน เพื่อให้ผู้เข้าร่วมกิจกรรม มีความรู้ความเข้าใจ และปรับเปลี่ยนพฤติกรรม

5. ชุมชนต้นแบบ หมายถึงชุมชนที่เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของกองทุนชุมชน (Social Investments Foundation = SIF) มีลักษณะดังนี้ คือ มีองค์ความรู้และภูมิปัญญาของตนเอง มีผู้รู้หรือภูมิปัญญาของท้องถิ่น ชุมชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมการเรียนรู้ในพื้นที่และกระบวนการถ่ายทอดความรู้และภูมิปัญญา และมีผู้นำทางการศึกษาทำงานร่วมกับชุมชน

6. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน หมายถึง การเรียนรู้ของชุมชน วิธีการเรียนรู้ ช่องทางการสื่อสารเพื่อการเรียนรู้ ลักษณะของการเรียนรู้

7. ความรู้ (Knowledge) หมายถึง ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน ได้แก่

7.1 ความรู้เกี่ยวกับชุมชน หมายถึง ข้อมูลพื้นฐานชุมชน ได้แก่ ประวัติความเป็นมา

สภาพทางภูมิศาสตร์และที่ตั้ง ประชากร การศึกษา การคมนาคมและระบบสาธารณูปโภค อาชีพและการดำรงชีพ ผู้นำและกลุ่มองค์กรในชุมชน ประเพณี และวัฒนธรรม กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

7.2 การจัดการความรู้และภูมิปัญญา หมายถึง กระบวนการนำความรู้ที่ฝังลึกอยู่ในวิถี การดำรงชีพและวัฒนธรรมของแต่ละคนและ ความรู้ทั่วไปออกมาเรียนรู้ร่วมกัน ตั้งแต่ระดับ บัณฑิตบุคคล กลุ่ม องค์กร ชุมชนและเครือข่าย เพื่อความสำเร็จในกิจกรรมของชุมชนร่วมกัน

8. ทักษะกระบวนการเรียนรู้ หมายถึง ความรู้ ความสามารถในการสื่อสารให้เกิดความเข้าใจ และทำงานร่วมกันในกระบวนการเรียนรู้ ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน ได้แก่

8.1 ทักษะการเรียนรู้ร่วมกัน หมายถึง ความสามารถของผู้นำทางการศึกษาในการสื่อสาร สร้างความเข้าใจ และขยายแนวคิดให้เกิดการเรียนรู้ ร่วมกันของสมาชิก เช่น การสังเกต สัมภาษณ์ ซักถาม การสนทนากลุ่ม ทักษะวิทยาการกระบวนการ และทักษะการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน เช่น การระดมความคิด การประชุมแบบมีส่วนร่วม การจัดเวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์

8.2 ทักษะการสร้างพลังชุมชน หมายถึง ความสามารถของผู้นำทางการศึกษาในการเชื่อมโยงให้เกิดความร่วมมือของปัจเจกบุคคล กลุ่ม องค์กร ชุมชน และเครือข่าย ในกิจกรรมการเรียนรู้ของ ชุมชน เช่น การจัดเวทีชาวบ้าน การจัดเวทีระดม ความคิด การจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ สภาพทาง ภูมิศาสตร์และที่ตั้ง ประชากร การศึกษา การคมนาคม และระบบสาธารณูปโภค อาชีพและการดำรงชีพ ผู้นำและกลุ่มองค์กรในชุมชน ประเพณีและวัฒนธรรม กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

9. จิตสำนึกสาธารณะ หมายถึง ภาวะจิต ที่ตื่น หรือสภาวะที่รู้ตัวของผู้นำทางการศึกษาที่ พร้อมจะทำเพื่อส่วนรวม ได้แก่

9.1 จิตใจเชิงวิพากษ์ หมายถึง สภาวะ รู้ตัวของผู้นำทางการศึกษาที่มีสติ มีจิตใจ และมีความมุ่งมั่นในการใฝ่เรียนใฝ่รู้ ไขข้อข้องใจจริง และเหตุผลในการวิเคราะห์ประสบการณ์ หรือ กิจกรรมร่วมกับชุมชนเพื่อนำไปสู่การตัดสินใจ สรุปรูปเป็นแนวทางในการดำเนินกิจกรรมต่อไป

9.2 จิตสำนึกส่วนรวม หมายถึง การเห็นแก่ส่วนรวม เสียสละ มีความสามัคคี เคารพ กติกา และเคารพศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ความสำนึกใส่ใจและพร้อมที่จะร่วมทำงาน ช่วยเหลือในกิจกรรมสาธารณะ รวมถึงความห่วงใย ในสมบัติส่วนรวม ทั้งโดยตระหนักถึงผลประโยชน์ ที่จะเกิดขึ้นกับตนเองและส่วนรวม

10. พื้นที่สาธารณะ หมายถึง สถานที่ที่ ชาวบ้านมารวมตัวพูดคุยกันในวิถีชีวิตและการ ดำรงชีพอย่างไม่เป็นทางการ ไม่มีกติกา ขอบบังคับ แต่มาด้วยด้วยความผูกพัน และความต้องการของตน

วิธีดำเนินการวิจัย

พื้นที่ศึกษา

1. ชุมชนต้นแบบ จำนวน 2 ชุมชน ได้แก่ ชุมชนบ้านหนองผูกเต่า และชุมชนบ้านกิโลสาม อำเภอเมืองสระแก้ว จังหวัดสระแก้ว

2. ชุมชนที่ปฏิบัติการ จำนวน 3 ชุมชน ได้แก่ ชุมชนบ้านหัวกุ่มเจ ชุมชนบ้านแก่งสี่เสียด และชุมชนบ้านท่าช้าง ตำบลศาลาลำดวน อำเภอ เมืองสระแก้ว จังหวัดสระแก้ว

ผู้ให้ข้อมูลและแหล่งข้อมูล

1. ผู้นำทางการศึกษาที่เข้าร่วมปฏิบัติการ

ได้มาโดยการสืบค้นจาก 2 แหล่ง คือ โรงเรียนในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาสระแก้ว เขต 1 และเขต 2 และประชาคมจังหวัดสระแก้ว จำนวน 7 คน จากชุมชนบ้านหัวกุญแจ จำนวน 3 คน ชุมชนบ้านแก่งสี่เสียด จำนวน 2 คน และชุมชนบ้านท่าช้าง จำนวน 2 คน

2. ประชาชนที่อยู่ในพื้นที่ปฏิบัติการเป็นผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน แบ่งเป็น 5 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มพระสงฆ์ กลุ่มครูในโรงเรียน กลุ่มภูมิปัญญาท้องถิ่น กลุ่มผู้นำชุมชนและประชาชนในชุมชน กลุ่มเด็กและเยาวชน

วิธีการที่ศึกษาและการเก็บรวบรวมข้อมูล

ขั้นที่ 1 ศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบ

1. ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชุมชนต้นแบบ

2. ศึกษาข้อมูลพื้นฐานและกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบ

ขั้นที่ 2 พัฒนาแนวทางการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษา ดังนี้

1. นำข้อมูลพื้นฐานและกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบ ได้แก่ การเรียนรู้ วิธีการเรียนรู้ ช่องทางสื่อสารเพื่อการเรียนรู้ และลักษณะการเรียนรู้ของชุมชน มาวิเคราะห์ตามหลักการเรียนรู้ของผู้ใหญ่ของ มาลคอล์ม โนว์ (Knowles, 1970) และทฤษฎีกระบวนการเรียนรู้ของผู้ใหญ่ตามแนวคิดของ คาร์ล โรเจอร์ส (อ้างถึงใน ชิดขงค์ ส. นันทนตร, 2549) เจอร์เกน ฮาเบอร์มาส (Habermas, 1989) แจ็ค เมซิโรว (Mezirow, 1991) และประสบการณ์ภาคสนามของผู้วิจัย

2. สังเคราะห์หลักการ แนวคิด และแนวทางการกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบ

3. กำหนดแนวทางการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษา

ขั้นที่ 3 กระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนของผู้นำทางการศึกษา

1. ค้นหาผู้นำทางการศึกษาและพื้นที่ปฏิบัติการ ที่ผู้นำทางการศึกษาอาศัยอยู่หรือปฏิบัติงานในสถานศึกษาที่ตั้งอยู่ในชุมชน

2. ผู้นำทางการศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับชุมชน ดังนี้ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบ กิจกรรมของศูนย์การเรียนรู้วัฒนธรรมและวิถีชุมชนภาคตะวันออก (บ้านหนองผูกเต่า) แนวคิด ทฤษฎี กระบวนการเรียนรู้ ทักษะกระบวนการเรียนรู้ ประเมินศักยภาพชุมชนและตนเอง แนวคิดและแนวปฏิบัติ วางแผนกิจกรรมและปฏิทินการปฏิบัติงานร่วมกัน

3. ผู้นำทางการศึกษาปฏิบัติการ โดยการเตรียมชุมชน การศึกษาข้อมูลพื้นฐาน การย้อนกลับข้อมูลและค้นหาความต้องการ การดำเนินกิจกรรม การประเมินกิจกรรม การปรับปรุงและพัฒนากิจกรรม และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชุมชนต้นแบบและชุมชนที่ปฏิบัติการ

4. สรุปผลการเรียนรู้ของผู้นำทางการศึกษา และการเรียนรู้ของคนในชุมชน

ขั้นที่ 4 สรุปแนวทางการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษาในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน

เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยเป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล พร้อมอุปกรณ์ที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล

เช่น สมุดจดบันทึก เทปบันทึกเสียง กล้องถ่ายภาพ กล้องวิดีโอ แผนที่ แนวคำถามการเก็บรวบรวมข้อมูล พื้นฐานชุมชน ได้แก่ ประวัติและความเป็นมาของชุมชน สภาพทางภูมิศาสตร์ ประชากร การศึกษา การคมนาคมและระบบสาธารณูปโภค การดำรงชีพ และอาชีพ ผู้นำและองค์กรในชุมชน ประเพณีและวัฒนธรรมของชุมชน และแนวทางการเสวนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ นโยบายในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน

เทคนิคการเก็บรวบรวมข้อมูล

1. การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participation Observation) ผู้วิจัยร่วมอยู่ในเหตุการณ์ ได้แก่ การศึกษาข้อมูลพื้นฐานของชุมชนต้นแบบ การเรียนรู้ของผู้นำทางการศึกษา การปฏิบัติการในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนของผู้นำทางการศึกษา และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชนต้นแบบและชุมชนที่ปฏิบัติการ

2. การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-Participation Observation) ได้แก่ การศึกษาสภาพทั่วไป การสื่อสารทำความเข้าใจ ขยายแนวคิด การเก็บรวบรวมข้อมูลพื้นฐาน โดยการสังเกต สัมภาษณ์ สอบถามและค้นหาผู้ให้ข้อมูลหลัก การสร้างความเข้าใจและขยายแนวคิดเพื่อค้นหาแนวร่วมดำเนินกิจกรรมของผู้นำทางการศึกษา

3. การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ (Informal Interview) สัมภาษณ์ ชักถามชาวบ้านถึงประวัติความเป็นมาและบริบทของชุมชน สัมภาษณ์ และชักถามผู้นำทางการศึกษาและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชน เพื่อติดตามความก้าวหน้าในกิจกรรม และสัมภาษณ์ เสวนา พูดคุยแลกเปลี่ยนแนวคิดร่วมกับผู้อำนวยการเขตพื้นที่การศึกษา

สระแก้ว เขต 1 มีประเด็นการเสวนาแลกเปลี่ยนแนวคิดที่สำคัญ 7 ประเด็น ได้แก่ ความคิดเห็นเกี่ยวกับทำงานร่วมกับชุมชนของผู้นำทางการศึกษา การรับรู้เกี่ยวกับผู้นำทางการศึกษาทำงานร่วมกับชุมชน แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ของผู้นำทางการศึกษากับชุมชน ปัญหาและอุปสรรคของผู้นำทางการศึกษา บทบาทของผู้นำทางการศึกษากับชุมชน แนวคิด ทิศทางและ นโยบายเกี่ยวกับการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษาในกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน และความคิดเห็นทั่วไปเกี่ยวกับโรงเรียนกับชุมชน

4. การสนทนากลุ่ม (Focus Group) เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลพื้นฐานชุมชน มีแนวคำถาม 8 ข้อ ได้แก่ ประวัติความเป็นมา สภาพทางภูมิศาสตร์ และที่ตั้ง ประชากร การศึกษา การคมนาคมและระบบสาธารณูปโภค อาชีพและการดำรงชีพ ผู้นำและองค์กรชุมชน ประเพณีและวัฒนธรรม

5. การจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ (Community of Practice) เป็นเวทีพื้นที่สาธารณะให้ชาวบ้านที่มีแรงปรารถนาและมุ่งมั่นมาเขียนข้อมูล ค้นหาความต้องการ และแลกเปลี่ยนเรียนรู้

การตรวจสอบข้อมูล

ใช้วิธีการตรวจสอบแบบสามเส้า (Triangulation) ตามแนวคิดของ สุธงค์ จันทวานิช (2552, หน้า 129-130) ดังนี้

1. การตรวจสอบด้านข้อมูล (Data Triangulation) ทำการตรวจสอบแหล่งเวลา แหล่งสถานที่และแหล่งบุคคล โดย ตรวจสอบว่าถ้าเวลาต่างกัน ต่างสถานที่ และต่างบุคคล ข้อมูลที่ได้เหมือนกันหรือไม่ ถ้าเหมือนกันหรือซ้ำกัน ถือว่าข้อมูลนั้นเชื่อถือได้และเป็นจริง แล้วจดบันทึกไว้

2.การตรวจสอบด้านวิธีวิทยา (Methodological Triangulation) โดยตรวจสอบวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัย การสังเกต สัมภาษณ์ สอดถามคนในชุมชน การสนทนากลุ่ม และจากข้อมูลย้อนกลับ ถ้าข้อมูลตรงกัน นำไปวิเคราะห์ต่อไป

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูล ทำพร้อม ๆ กับการเก็บรวบรวมข้อมูล และอาศัยมุมมองของคนในพื้นที่ รวมทั้งคำนึงถึงบริบท (Context) ของชุมชนที่ปฏิบัติการ นำข้อมูลมาแยกประเภท เพื่อให้ได้คำตอบของคำถามการวิจัย และบรรลุลักษณะที่พึงประสงค์ โดยวิเคราะห์ข้อมูลร่วมกันระหว่าง ผู้นำทางการศึกษา ผู้วิจัยและผู้เกี่ยวข้อง จำแนกชนิดของข้อมูลดังนี้

1. การจัดระบบเอกสารข้อมูล ได้แก่ หมวดเรื่องต่างๆ ไปเพื่อติดตามได้สะดวกรวดเร็ว ในการดำเนินการ หมวดผู้นำทางการศึกษาและพื้นที่ปฏิบัติการ และหมวดข้อมูลสนาม แยกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนที่ 1 การเสริมสร้างการเรียนรู้ที่จัดให้ผู้นำทางการศึกษา ส่วนที่ 2 การปฏิบัติการ กระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนของผู้นำทางการศึกษา และส่วนที่ 3 การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชนที่ศึกษาและชุมชนที่เป็นต้นแบบ

2. การวิเคราะห์ข้อมูล ดำเนินการตามแนวคิดของ นิสา ชูโต (2540, หน้า 145-146) ได้แก่ การลดทอนข้อมูล สรุปลงรหัสข้อมูลเป็นกลุ่ม แบ่งเป็นส่วน ๆ เขียนข้อมูลชั่วคราวและแปลงข้อมูลอยู่ตลอดเวลา ตามลำดับไปจนกระทั่งเขียนรายงานเสร็จ และการแสดงข้อมูลโดยการสรุป

จากรายงานการสังเกต คำพูดจากการสัมภาษณ์ หรือการกระทำของผู้นำทางการศึกษาและชุมชน แล้วนำมาเป็นหลักฐานของข้อสรุปชั่วคราว

3. การสร้างข้อสรุปและยืนยันผลสรุป เป็นการสังเคราะห์ข้อสรุปย่อย ๆ ในช่วงแรกๆ เข้าด้วยกันเป็นบทสรุปและตรวจสอบยืนยันเป็นผลสรุปการวิจัยในช่วงสุดท้าย

สรุปผลการวิจัย

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบพบว่า ประชาชนมีการเรียนรู้วิถีการดำรงชีพ ตั้งแต่ระดับบุคคล กลุ่ม องค์กร ชุมชนและเครือข่าย เรียนรู้จากกิจกรรมทางศาสนา วันสำคัญ ประเพณี วัฒนธรรมและความเชื่อ และกิจกรรมการเรียนรู้ในวิถีชุมชนตามความต้องการของชุมชนและเครือข่าย วิธีการเรียนรู้ คือ แลกเปลี่ยนความรู้และความคิดเห็นร่วมกัน เข้าร่วมเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ปรีกษาหารือ ขอคำแนะนำจากผู้ ศึกษาดูงาน ฟังบรรยายจากผู้รู้และวิทยากร เขาร่วมประชุม เยี่ยมชมนิทรรศการ เข้าอบรมความรู้ ปฏิบัติจริง ในวิถีการดำรงชีพ และกิจกรรมของชุมชน เครือข่าย ช่องทางการสื่อสารเพื่อการเรียนรู้ คือ การพูดคุยกันตามวิถีการดำรงชีพ นำปัญหาความต้องการ หรือความสนใจ มาปรึกษาผู้นำทางการศึกษา ผู้นำทางศาสนา หรือผู้นำภูมิปัญญาเพื่อหาแนวทางการเรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่ม องค์กร ชุมชน และเครือข่าย มีผู้นำทางการศึกษาเป็นวิทยากรกระบวนการในเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ มีองค์กรหรือหน่วยงานภายนอกมาร่วมเรียนรู้และเสริมความรู้ทางวิชาการ ลักษณะการเรียนรู้ คือ คนในชุมชนเรียนรู้ร่วมกัน ในวิถีการดำรงชีพตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง และประกอบอาชีพอย่างรู้เท่าทันเหตุการณ์และการ-

เปลี่ยนแปลง เกิดกิจกรรมการออมเป็นกองทุนสวัสดิการชุมชน มีเงินทุนหมุนเวียนสนับสนุนและส่งเสริมอาชีพ การศึกษา การรักษาพยาบาล และรวมกลุ่มกิจกรรมจำนวนมาก มีการเรียนรู้ร่วมกัน และเชื่อมโยงกิจกรรมในวิถีการดำรงชีวิตองค์กร ชุมชนและเครือข่าย เกิดการเรียนรู้เชิงวิถีชุมชนเป็นประเพณีท้องถิ่น ทำให้ชุมชนมีการจัดการความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน การเรียนรู้ร่วมกัน และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ตั้งแต่ระดับบุคคลในวิถีการดำรงชีวิตถึงกิจกรรมการเรียนรู้ในระดับชุมชนและเครือข่าย โดยมีพื้นที่สาธารณะเป็นเวทีกระบวนการเรียนรู้

แนวทางการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษาในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน พบว่า

1. ค้นหาผู้นำทางการศึกษาที่มีคุณลักษณะดังนี้

- 1.1 เป็นผู้นำทางการศึกษาที่อาศัยอยู่หรือปฏิบัติงานในสถานศึกษาที่ตั้งอยู่ในชุมชน
- 1.2 มีความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน
- 1.3 สนใจกิจกรรมของชุมชน
- 1.4 สมัครใจเข้าร่วมปฏิบัติการ

2. ผู้นำทางการศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับชุมชนดังนี้

2.1 เรียนรู้ชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้ประสบความสำเร็จเป็นต้นแบบ เช่น ชุมชนที่เป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนเรียนรู้

2.2 เรียนรู้ชุมชนที่สนใจ เช่น การศึกษาดูงานและเข้าร่วมกิจกรรมกับชุมชนที่สอดคล้องกับความต้องการและบริบทของพื้นที่ปฏิบัติการของผู้นำทางการศึกษา

2.3 เรียนรู้แนวคิดกระบวนการเรียนรู้

ได้แก่ แนวคิด ทฤษฎีกระบวนการเรียนรู้ผู้ใหญ่ เช่น ลักษณะการเรียนรู้ ความเชื่อเกี่ยวกับมนุษย์ ความต้องการความรู้ของมนุษย์ การเรียนรู้และการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์เพื่อให้เข้าใจในลักษณะการเรียนรู้ของคนในชุมชน

2.4 ทักษะกระบวนการเรียนรู้ ได้แก่ ทักษะการเรียนรู้ร่วมกัน ทักษะการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ เช่น การสื่อสาร การทำความเข้าใจ การศึกษาข้อมูลพื้นฐาน การย้อนกลับและค้นหาความต้องการ การจัดเวทีชาวบ้านแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน และการทำงานร่วมกัน เพื่อให้กิจกรรมการเรียนรู้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน และทักษะการสร้างพลังชุมชน เช่น การเชื่อมโยง บุคคล กลุ่ม องค์กร ชุมชน เครือข่าย และผู้เกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วม เพื่อให้กิจกรรมการเรียนรู้ดำเนินการได้อย่างมีพลัง

2.5 ประเมินศักยภาพชุมชนและตนเองร่วมกัน ได้แก่ การประเมินจุดแข็ง จุดที่ควรพัฒนา ปัญหาและอุปสรรค โอกาสในการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และการประเมินศักยภาพของตนเอง ทั้งโดยบทบาทหน้าที่ บทบาททางสังคม และด้วยจิตสำนึกสาธารณะเพื่อเรียนรู้ศักยภาพชุมชนและผู้นำทางการศึกษาที่ปฏิบัติการ

2.6 เรียนรู้แนวคิดและแนวปฏิบัติร่วมกัน ได้แก่ กระบวนทัศน์ต่อชุมชน และแนวปฏิบัติกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน เพื่อให้ผู้นำทางการศึกษาเรียนรู้ร่วมกัน

2.7 วางแผนกิจกรรมและปฏิทินการปฏิบัติงานร่วมกัน เช่น การวางแผนกิจกรรม ขั้นตอนการปฏิบัติงาน ปฏิทินการปฏิบัติงาน เพื่อเรียนรู้ร่วมกันของผู้เกี่ยวข้อง

3. ผู้นำทางการศึกษาปฏิบัติการร่วมกับชุมชน ดังนี้

3.1 เตรียมชุมชน โดยการสื่อสารทำความเข้าใจ ขยายแนวคิดให้ชุมชนรับรู้

3.2 ศึกษาข้อมูลพื้นฐานชุมชน โดยการสังเกต สัมภาษณ์ สอบถามอย่างไม่เป็นทางการ และการสนทนากลุ่ม

3.3 ย้อนกลับข้อมูลพื้นฐานชุมชน โดยการจัดเวทีชาวบ้าน และค้นหาความต้องการ โดยการระดมความคิด

3.4 ดำเนินกิจกรรมโดยชุมชนมีส่วนร่วม

3.5 ประเมินกิจกรรม โดยสาธารณะ แบบเสริมพลัง และแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน

3.6 ปรับปรุงและพัฒนากิจกรรม โดยผู้มีส่วนเกี่ยวข้องจนกิจกรรมบรรลุเป้าหมาย

3.7 แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน โดยผู้นำทางการศึกษาชุมชนต้นแบบและชุมชนที่ปฏิบัติการนำกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน

กระบวนการเรียนรู้ของผู้นำทางการศึกษา ผู้นำทางการศึกษาเรียนรู้จากชุมชนที่ประสบความสำเร็จเป็นต้นแบบ ดูงานชุมชนที่สนใจ แนวคิดกระบวนการเรียนรู้ ทักษะกระบวนการเรียนรู้ ประเมินศักยภาพของชุมชนและตนเอง แนวคิดและแนวปฏิบัติในกระบวนการเรียนรู้ และวางแผนกิจกรรมและปฏิทินการปฏิบัติงานร่วมกันของผู้เกี่ยวข้อง และเรียนรู้จากการปฏิบัติงานร่วมกับชุมชน ได้แก่ การเตรียมชุมชน การศึกษาข้อมูลพื้นฐานชุมชน การย้อนกลับข้อมูล และค้นหาความต้องการของชุมชน การดำเนินกิจกรรมของชุมชนแบบมีส่วนร่วม การประเมินกิจกรรมโดยสาธารณะแบบเสริมพลังและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน การปรับปรุงและพัฒนากิจกรรมโดยผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในกิจกรรมการเรียนรู้ และ

การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกันของชุมชนต้นแบบ และชุมชนปฏิบัติการ

วิธีการเรียนรู้ ได้แก่ 1) ศึกษาเอกสารความรู้เกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ชุมชน 2) เสวนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับวิทยากรชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้ที่สำเร็จเป็นต้นแบบ 3) ดูงานและเข้าร่วมกิจกรรมกับชุมชนที่สนใจ 4) ฟังการบรรยายเสริมความรู้จากวิทยากรชุมชนและผู้รู้ 5) แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันของผู้เกี่ยวข้อง 6) เสริมความรู้จากผู้รู้/ผู้วิจัย (ผู้อำนวยการเขตพื้นที่การศึกษาและผู้วิจัย) 7) เชื่อมชมนิทรรศการกิจกรรมกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนอื่น 8) ปฏิบัติจริงในกิจกรรมการเรียนรู้ร่วมกับชุมชนและ 9) แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกับชุมชนต้นแบบและชุมชนที่ปฏิบัติการ

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน พบว่าเรียนรู้จากวิธีการดำรงชีพตั้งแต่ระดับบุคคลถึงชุมชนและเครือข่าย กิจกรรมการเรียนรู้ของชุมชน และกิจกรรมการเรียนรู้ระหว่างชุมชนต้นแบบ และชุมชนที่ปฏิบัติการ

วิธีการเรียนรู้ ได้แก่ 1) แลกเปลี่ยนเรียนรู้ในวิธีการดำรงชีพ 2) ปรึกษาหารือขอคำแนะนำผู้รู้/ภูมิปัญญา 3) เรียนรู้จากผู้นำทางการศึกษา 4) เขาร่วมเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน 5) ศึกษาดูงานชุมชนที่สนใจ 6) ฟังบรรยายจากผู้รู้ 7) เขาร่วมประชุม 8) เชื่อมชมนิทรรศการ 9) ปฏิบัติจริง

อภิปรายผล

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบ พบว่า ชุมชนมีการจัดการความรู้และภูมิปัญญาของตน การเรียนรู้ร่วมกัน และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ตั้งแต่ระดับบุคคลในวิธีการดำรงชีพถึงกิจกรรมการเรียนรู้ในระดับชุมชนและเครือข่าย

โดยมีพื้นที่สาธารณะเป็นกลไกกระบวนการเรียนรู้ สอดคล้องกับ อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์ (2540, หน้า 27) กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมีฐานการเรียนรู้รอบตัว เนื้อหาความรู้ กำหนดจากความต้องการและความจำเป็นของปัจเจกชน และชุมชนเป็นหลัก กระบวนการเรียนรู้เกิดขึ้นหลายวิธี มีความยืดหยุ่น เหมาะสมกับเนื้อหาที่ไม่เหมือนกัน ความสามารถความถนัดที่ไม่เท่ากันของผู้เรียนแต่ละคน

แนวทางการเสริมสร้างผู้นำทางการศึกษา ในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียน กับชุมชน พบว่า ค้นหาผู้นำทางการศึกษาที่อาศัยอยู่หรือปฏิบัติงานในสถานศึกษาที่ตั้งอยู่ในชุมชน มีความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน สนใจกิจกรรมของชุมชน และสมัครใจเข้าร่วมปฏิบัติการ สอดคล้องกับ อมรวิรัช นาคทรพรพ และคณะ (2551, หน้า 128-139) ได้สังเคราะห์การศึกษาเกี่ยวกับชุมชนไว้ว่า ครูมีพื้นเพหรือเป็นคนในชุมชน จะมีความใกล้ชิด และเป็นตัวเชื่อมประสานระหว่างโรงเรียนกับชุมชน ที่ใกล้ชิดที่สุด เกิดความร่วมมือที่ดี และอุทัย ดุลยเกษมและอรศรี งามวิทยาพงศ์ (2540, หน้า 95) กล่าวว่า ความร่วมมือจะเกิดขึ้นได้มากหากเริ่มที่โรงเรียนก่อน โดยเฉพาะผู้บริหารสถานศึกษา กลุ่มครูที่มีวิสัยทัศน์และสนใจพัฒนาชุมชน

การเสริมสร้างการเรียนรู้เกี่ยวกับชุมชน ให้ผู้นำทางการศึกษา พบว่า ผู้นำทางการศึกษา เรียนรู้ชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้ประสบความสำเร็จเป็นต้นแบบ ชุมชนที่สนใจ แนวคิดกระบวนการเรียนรู้ ทักษะกระบวนการเรียนรู้ ได้แก่ ทักษะการเรียนรู้ร่วมกัน ทักษะการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และทักษะการสร้างพลังชุมชน เช่น การเชื่อมโยงบุคคล กลุ่ม องค์กร ชุมชน เครือข่าย และผู้เกี่ยวข้อง

เข้ามามีส่วนร่วม เพื่อให้กิจกรรมการเรียนรู้ดำเนินการได้อย่างมีพลัง ประเมินศักยภาพชุมชนและตนเอง ร่วมกัน แนวคิดและแนวปฏิบัติร่วมกัน และวางแผนกิจกรรมและปฏิทินการปฏิบัติงานร่วมกัน สอดคล้องกับความต้องการความรู้ของมนุษย์ ตามแนวคิดของ เจอร์เกน ฮาเบอมาส (Habermas, 1989) ที่นำเสนอไว้ว่า มนุษย์ต้องการความรู้ 3 ประเภท คือ ความรู้เชิงเทคนิค ความรู้เพื่อการปฏิบัติในการอยู่ร่วมกัน เป็นความรู้ที่ใช้เพื่อการสื่อสารกับผู้อื่น การมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น และความรู้เพื่อความเป็นไท เป็นความรู้ที่คนตระหนักถึงความกดดันจากสังคมที่สร้างคนหรือกลุ่มให้มีหรือไม่มีพลังอำนาจ และมาลคอล์ม โนวัล (Knowles, 1970, pp. 39-46) ได้สรุปลักษณะการเรียนรู้ของผู้ใหญ่ คือ เรียนรู้จากการรับรู้ตนเอง ไปสู่การพึ่งตนเอง ประสบการณ์การเรียนรู้กลายเป็น ฐานการเรียนรู้เพิ่มขึ้น เตรียมพร้อมในการเรียนรู้ เพื่อนำไปสู่การปรับตัว เรียนรู้เพื่อนำความรู้ไปปรับตัวในการแก้ปัญหา

3. ผู้นำทางการศึกษาปฏิบัติการในกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน พบว่า ดำเนินการดังนี้ เตรียมชุมชน โดยการสื่อสารทำความเข้าใจ ขยายแนวคิดให้ชุมชนรับรู้ ศึกษาข้อมูลพื้นฐานชุมชน โดยการสังเกต สัมภาษณ์ สอบถามอย่างไม่เป็นทางการ และการสนทนากลุ่ม ย้อนกลับข้อมูลพื้นฐานชุมชน โดยการจัดเวทีชาวบ้าน และค้นหาความต้องการ โดยการระดมความคิด ดำเนินกิจกรรม โดยชุมชนมีส่วนร่วม ประเมินกิจกรรม โดยสาธารณะแบบเสริมพลัง และแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ปรับปรุงและพัฒนากิจกรรม โดยผู้มีส่วนเกี่ยวข้องดำเนินการ ร่วมกันจนกิจกรรมบรรลุเป้าหมายเป็นที่พึงพอใจ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน โดยการนำชุมชนและกระบวนการเรียนรู้เข้าร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับ

ชุมชนต้นแบบและชุมชนที่ปฏิบัติการ สอดคล้องกับกับแนวคิดของอุทัย ดุลยเกษม และอศรี งาม-วิทยาพงศ์ (2540, หน้า 93-94) กล่าวว่า การเริ่มต้นกิจกรรมอาจลำดับขึ้นจากแสงหาระบบหรือกลไกที่จะสร้างหรือพัฒนาบุคลากร เมื่อผ่านการปรึกษาหารือและมองเห็นปัญหาร่วมกันแล้ว ขยายไปสู่การร่วมคิด กำหนดแนวทางแก้ปัญหา จัดกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติและการจัดการตามที่กำหนด ขยายแนวคิด กิจกรรมการเรียนรู้ไปสู่ประชาชนในชุมชนและภาคอื่น ๆ และหารูปแบบระบบของความร่วมมือ และความสามารถกับภาคอื่นภายนอกชุมชน

กระบวนการเรียนรู้ของผู้นำทางการศึกษาพบว่า เรียนรู้จากการเสริมสร้างความรู้เกี่ยวกับชุมชน ได้แก่ ชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้ประสบความสำเร็จเป็นต้นแบบ ดูงานชุมชนที่สนใจ แนวคิดกระบวนการเรียนรู้ ทักษะกระบวนการเรียนรู้ ประเมินศักยภาพของชุมชนและตนเอง แนวคิดและแนวปฏิบัติในกระบวนการเรียนรู้ และวางแผนกิจกรรมและปฏิทินการปฏิบัติงานร่วมกันของผู้เกี่ยวข้อง และเรียนรู้จากการปฏิบัติการในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชน ได้แก่ การเตรียมชุมชน การศึกษาข้อมูลพื้นฐานชุมชน การย้อนกลับข้อมูลและค้นหาความต้องการของชุมชน การดำเนินกิจกรรมของชุมชนแบบมีส่วนร่วม การประเมินกิจกรรมโดยสาธารณะแบบเสริมพลังและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน การปรับปรุงและพัฒนากิจกรรมโดยผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในกิจกรรมการเรียนรู้ และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกันของชุมชนต้นแบบและชุมชนปฏิบัติการ สอดคล้องกับความต้องการความรู้ของมนุษย์ ตามแนวคิดของ เจอร์เกน ฮาเบอร์มาส

(Habermas, 1989) ที่เสนอไว้ว่า มนุษย์ต้องการความรู้ 3 ประเภท คือ ความรู้เชิงเทคนิค เป็นความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการงาน ข้อมูลความจริง ความรู้เพื่อปฏิบัติในการอยู่ร่วมกัน เป็นความรู้ที่ใช้เพื่อการสื่อสารกับผู้อื่น การมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นและความรู้เพื่อความเป็นไท เป็นความรู้ที่คนตระหนักถึงความกดดันจากสังคมที่สร้างคนหรือกลุ่มให้หรือไม่มีพลังอำนาจ และข้อบังคับของคฤสภามาหวนมาตรฐานการปฏิบัติงานของผู้นำทางการศึกษา (สวัสดิการสำนักงานเลขาธิการคฤสภา, 2552, หน้า 75-76) ต้องร่วมมือกับผู้อื่นในสถานศึกษา ชุมชนและหน่วยงานอื่นอย่างสร้างสรรค์ สร้างโอกาสให้เกิดเรียนรู้ และการพัฒนาได้ทุกสถานการณ์ เป็นผู้นำและสร้างผู้นำ

วิธีการเรียนรู้ ได้แก่ 1) ศึกษาเอกสารความรู้เกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ชุมชน 2) เสวนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับวิทยากรชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้ที่สำเร็จเป็นต้นแบบ 3) ศึกษาดูงานและเข้าร่วมกิจกรรมกับชุมชนที่สนใจ 4) ฟังการบรรยายเสริมความรู้จากวิทยากรชุมชนและ ผู้ 5) แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันของผู้เกี่ยวข้อง 6) เสริมความรู้จากผู้วิจัย (ผู้อำนวยการเขตพื้นที่การศึกษาและผู้วิจัย) 7) เข้มขันนิเทศการกิจกรรมกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนอื่น 8) ปฏิบัติจริงในกิจกรรมการเรียนรู้ร่วมกับชุมชน และ 9) แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกับชุมชนต้นแบบและชุมชนที่ปฏิบัติการ สอดคล้องกับอุทัย ดุลยเกษม และอศรี งาม-วิทยาพงศ์ (2540, หน้า 27) กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้เกิดขึ้นหลายวิธีการ มีความยืดหยุ่น เหมาะสมกับเนื้อหาที่ไม่เหมือนกัน ความสามารถความถนัดที่ไม่เท่ากันของผู้เรียนแต่ละคน เช่นเดียวกับปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ (2552, หน้า 317-324)

ได้สรุปไว้ว่า เทคนิคการเรียนรู้ระดับบุคคล เช่น การสังเกต การนำเสนอต่อที่ประชุม การถาม-ตอบ การพูดคุย ระดับกลุ่ม เช่น การประชุม การอภิปรายกลุ่ม การศึกษาคูงาน การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ระดับชุมชนและเครือข่าย เช่น การศึกษาคูงาน การสัมมนา การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ การฝึกอบรม

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน พบว่า เรียนรู้จากวิถีการดำรงชีพตั้งแต่ระดับบุคคลถึงชุมชนและเครือข่ายกิจกรรมการเรียนรู้ของชุมชน และกิจกรรมการเรียนรู้ระหว่างชุมชนต้นแบบและชุมชนที่ปฏิบัติการ สอดคล้องกับ อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทย์พงศ์ (2540, หน้า 27) กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมีฐานการเรียนรู้รอบตัว เนื้อหาความรู้กำหนดจากความต้องการและความจำเป็นของปัจเจกชน และชุมชนเป็นหลัก

วิธีการเรียนรู้ ได้แก่ 1) แลกเปลี่ยนเรียนรู้ ในวิถีการดำรงชีพ 2) ปรัชญาหรือขอคำแนะนำ ผู้รู้/ภูมิปัญญา 3) เรียนรู้จากผู้นำทางการศึกษา 4) เขาร่วมเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน 5) ศึกษาคูงานชุมชนที่สนใจ 6) ฟังบรรยายจากผู้รู้ 7) เขาร่วมประชุม 8) เยี่ยมชมนิทรรศการ 9) ปฏิบัติจริง สอดคล้องกับอุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทย์พงศ์ (2540, หน้า 27) กล่าวว่ากระบวนการเรียนรู้เกิดขึ้นหลายวิธีการ มีความยืดหยุ่น เหมาะสมกับเนื้อหาที่ไม่เหมือนกัน ความสามารถความถนัดที่ไม่เท่ากันของผู้เรียนแต่ละคน และปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ (2552, หน้า 317-324) ได้สรุปไว้ว่า เทคนิคการเรียนรู้ระดับบุคคล เช่น การสังเกต การนำเสนอต่อที่ประชุม การถาม-ตอบ จากการพูดคุยระดับกลุ่ม เช่น การประชุม การอภิปรายกลุ่ม การศึกษาคูงาน การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ระดับชุมชน

และเครือข่าย เช่น การศึกษาคูงาน การสัมมนา การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ การฝึกอบรม การประชุมสัมมนา

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะทั่วไป

1. ผู้นำทางการศึกษา สามารถนำข้อมูลที่ได้ไปเป็นแนวทางในการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนได้

2. ชุมชนสามารถนำข้อมูลที่ได้ไปเป็นแนวทางการเรียนรู้ของชุมชน ทั้งด้านการจัดการความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน การเรียนรู้ร่วมกัน การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายและการนำไปใช้

1. หน่วยงานด้านนโยบายการศึกษาควรนำข้อค้นพบไปเป็นแนวทางปฏิรูปการศึกษารอบ 2 ที่กำลังดำเนินการ โดยเฉพาะการพัฒนาครู การพัฒนาหลักสูตรการเรียนรู้ให้สอดคล้องกับบริบทและความต้องการของชุมชนให้มีพลัง และเป็นชุมชนเรียนรู้ร่วมกัน

2. หน่วยงานระดับปฏิบัติเกี่ยวกับครู ควรกำหนดเป้าหมายการพัฒนาครู ให้ปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์เกี่ยวกับชุมชน และสามารถบูรณาการกระบวนการเรียนรู้กันได้

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนบ้านหนองผูกเต่า และชุมชนบ้านกิโลสามเป็นการเฉพาะ เนื่องจากมีกระบวนการเรียนรู้ต่อเนื่องจะทำให้ได้แนวคิดพื้นฐานเชิงทฤษฎียิ่งขึ้น

2. ควรวิจัยและพัฒนา การเสริมสร้างผู้นำที่เกี่ยวข้องกับชุมชนในหน่วยงานอื่น จะทำให้ได้บุคลากรและเกิดกระบวนการเรียนรู้ยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- ชิตชงค์ ส.นันทนาเนตร. (2549). *ทฤษฎีการเรียนรู้สำหรับผู้ใหญ่*. นครปฐม: คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ธนา นิลชัยโกวิทย์ และอดิศร จันทรสข. (2552). *ศิลปะการจัดกระบวนการเรียนรู้เพื่อการเปลี่ยนแปลง: คู่มือกระบวนการจัดคปัญญา*. นครปฐม: ศูนย์จัดตั้งศึกษามหาวิทยาลัยมหิดล.
- น้องนุช เกาลิม. (2550). กระบวนการเรียนรู้ในการจัดการขยะของโรงเรียน: กรณีศึกษาโรงเรียนบ้านกิโลสาม ตำบลท่าแขก อำเภอเมืองสระแก้ว จังหวัดสระแก้ว. *วารสารการศึกษาและการพัฒนาสังคม*. 3(2), 113-131.
- นิตา ชูโต. (2540). *การวิจัยเชิงคุณภาพ*. กรุงเทพฯ: พี.เอ็น.การพิมพ์.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, จูติพร ศิริพันธ์พันธุ์เสน และสุวัชร่า เปี่ยมญาติ. (2549). *สังเคราะห์องค์ความรู้ เศรษฐกิจพอเพียง*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- ปาริชาติ วลัยเสถียร, พระมหาสุทิตย์ ออบอุณ, สหัทยา วิเศษ, จันทนา เบญจทรัพย์ และชลกาญจน์ อาชนันรี. (2552). *กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา (ครั้งที่ 4)*. กรุงเทพฯ: โครงการส่งเสริมการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข.
- ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม. (2547). *แลหน้าเศรษฐกิจสังคมไทย. ประชาชาติธุรกิจ นสพ. ราย 3 วัน*. (6-8 ธ.ค. หน้า 17).
- วิทยากร เชียงกุล. (2549). *รากเหง้าของปัญหาและแนวทางแก้ไข รายงานสภาวะการศึกษาไทยปี 2547/2548*. กรุงเทพฯ: สำนักวิจัยและพัฒนาการศึกษา สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ.
- สวัสดิการสำนักงานเลขาธิการคุรุสภา. (2552). *รวมกฎหมาย กฎกระทรวง ระเบียบ ข้อบังคับ ประกาศ สำหรับผู้ประกอบวิชาชีพทางการศึกษา*. กรุงเทพฯ: เจเคพรินท์ แอนด์ แอดเวอร์ไทซิง.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2545). *พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (2552). *ข้อเสนอการปฏิรูปการศึกษาในทศวรรษที่ 2 (พ.ศ. 2546-2551)*. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ.
- สุภางค์ จันทวานิช. (2547). *วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสนห์ จามริก. (2547, 3 ม.ค.). *มหาวิทยาลัยไทยตายไปนานแล้ว. มติชน*, หน้า 3.
- อมรวิษณุ นาคทรรพ และคณะ. (2551). *การศึกษาในวิถีชุมชน: การสังเคราะห์ประสบการณ์ในชุดโครงการวิจัยด้านการศึกษากับชุมชน*. กรุงเทพฯ: สำนักงานสนับสนุนการวิจัย.
- อุทัย คลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์. (2540). *ระบบการศึกษากับชุมชน กรอบความคิดและข้อเสนอการวิจัย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

Habermas, J. (1989). *Jurgen Habermas on society and politics: a reader*. Boston: Beacon Press.

Knowles, M. S. (1970). *The modern Practice of adult education-Andragogy versus Pedagogy*.

New York: Association Press.

Mezirow, J. (1991). *Transformative Dimensions of Adult Learning*. San Francisco:

The Jossey-Bass publisher.

ที่มา: <http://www.rd1677.com/>

ที่มา: <http://www.rd1677.com/>

ที่มา: <http://www.gotoknow.org/>